

ŠANTE I PANTE
(Narodne ručne lutke u Hrvatskoj)

Nikola Bonifačić Rožin

I

U raspravi o slovenskom narodnom lutkarstvu Niko Kuret napominje, da Slovenci »imaju svoje ljudsko lutkarstvo, ki je, kakor kaže, v tesnem sorodstvu s podobnimi primeri iz sosednjega kajkavskega območja«. ¹ Građa iz Hrvatske, što je ovdje iznosim o narodnim ručnim lutkama, kojima je okosnica križ, a lutkar kad s takve dvije lutke igra obično je skriven pod klupom, potvrđuje srodnost slovenskih lutaka ne samo s lutkama u hrvatskom kajkavskom kraju — Međimurju —, nego i sa lutkama na koje sam naišao u hrvatskim štokavskim krajevima, u Baniji i Slavoniji.

U Hrvatskoj se nigdje u literaturi ne spominju narodne ručne lutke. Dogodilo se, eto, da ih ispitivači narodnog života i narodne umjetnosti nisu zapazili, makar su one tradicionalne u nekim hrvatskim krajevima. I ja sam na te lutke, mogu reći, slučajno naišao u travnju 1957., kad sam u Međimurju ispitivao svadbene običaje. Naša javnost imala je prilike da ih gleda 22. III. 1959., kad sam lutkara Ivu Horvata iz Slakovca kod Čakovca doveo u Zagreb, da s lutkama igra na televiziji. Ovaj isti lutkar nastupio je 1. IX 1957. s lutkama u Nedelišću, na priredbi koju sam potaknuo, da narodne dramske igre vide folkloristi, koji su u to vrijeme boravili u Varaždinu gdje se je održavao kongres Saveza folklorista Jugoslavije. O narodnim ručnim lutkama objavio sam 1960. kraći prikaz u Kolu, što ga u Zagrebu izdaje Matica iseljenika Hrvatske. ²

Građu o narodnim ručnim lutkama, popularno nazvanim Šante i Pante, skupljao sam u Hrvatskoj od 1957—1961., a nalazi se sređena u Institutu za narodnu umjetnost (INU) u Zagrebu.

Terenski rad tekao je sljedećim redom:

Međimurje: Slakovec, 7. IV 1957., kazivač Franjo Srnec, rođen 1911, seljak i svirač. Preda mnom je učinio lutke i s njima igrao. ³

¹ Niko Kuret, Zanimiva oblika ljudskega lutkarstva na Slovenskem, Slovenski etnograf X, 1957.

² N. Bonifačić Rožin, Narodne ručne lutke, Kolo vokalnih i instrumentalnih kompozicija, Zagreb, br. 7, 1960.

³ N. Bonifačić Rožin, Folklor Međimurja, Zagreb, INU, rkp. br. 266, str. 34. (Cfr. T. VI — str. 144/145 — slike A 1 i A 2.)

Bogdanovci, kod Gornjeg Mihaljevca, 10. IV 1957., kazivačica Franca Flinčec, rođ. 1884., seljakinja.⁴

Banija: Donji Kukuruzari, kod Hrvatske Kostajnice, 19. VI 1959., kazivač Ilija Katičić, rođ. 1900., seljak. Prije II. svjetskog rata nastupao na smotrama Seljačke Sloge u Zagrebu. Kad sam u maju 1960. k njemu navratio, on je nadopunio svoj prijašnji iskaz o ručnim lutkama.⁵

Gornji Kukuruzari, 19. VI 1959., kazivač Miloš Bogdanović, učitelj, rođ. 1922.⁶

Gornji Kukuruzari, 26. V 1960., kazivač Milan Tomašević, rođ. 1910., seljak.⁷

Kostreši, 26. V. 1960., kazivač Milan Ilijić, rođ. 1928., seljak.⁸

Kostreši, 26. V. 1960., kazivač Nikola Čekić, rođ. 1924., seljak.⁹

Divuša, 27. V 1960., kazivač Adam Samardžija, učitelj.¹⁰

Meminska, 27. V 1960., kazivač Dragan Barjaktarević, rođ. 1928., činovnik u zadruzi.¹¹

Meminska, 29. V 1960., kazivačica Jelka Pantelić, rođ. 1885, seljakinja.¹²

Timarci, 30. V 1960., kazivač Nikola Brezić, rođ. 1905, seljak. Pokazao mi je kako pravi lutke i s njima igra.¹³

Donja Velešnja, 1. VI 1960., kazivač Boško Brajenović, rođ. 1908., seljak. Pokazao mi kako pravi lutke i s njima igra.¹⁴

Hrastovica, 26. IX 1960., kazivač Joso Harambašić, rođ. 1910, gostioničar i svirač.¹⁵

Graberje, 29. IX 1960., kazivačica Kata Lončarević, rođ. Perković, 1899., seljakinja.¹⁶

⁴ Ibid., str. 35. Ivo Horvat, seljak i svirač iz Slakovca, oko 45. godina, igrao je s lutkama na televiziji u Zagrebu. Njegova je varijanta o svadi Gašpara i Melka proširena. Oni se svadaju zbog mede, zemlje, novaca itd., Gašpar je lukav i zao te nastoji prevariti dobrog i naivnog Melka, tuče ga, ali se ovaj brani i ne da se prevariti. U Nedelišću lutkama daju ime Vajda i Horvat. Ovaj podatak dobio sam od prof. Marijane Gušić, direktora Etnografskog muzeja u Zagrebu, na čemu joj zahvaljujem. Usput napominjem, da sam u Medimurju zabilježio stihovanu dramsku igru u kojoj se spominje Vajda kao plemić, lovac, kojega žena Janica vara s Ivom. U varijantama ovog motiva u Hrvatskoj prevareni muž zove se Enger kralj ili Jerman, a ljubavnik Miko mlad, okovan delija ili Marko Kraljević. Žena se spominje kao ljuba Jermanova ili Jelena.

⁵ N. Bonifačić Rožin, *Folklorna građa Hrvatske Kostajnice i okolice*, Zagreb, INU, rkp. br. 344, str. 69, i rkp. br. 345, str. 52.

⁶ Ibid., rkp. br. 344, str. 68.

⁷ N. Bonifačić Rožin, *Banijska folkl. građa*, Zagreb, INU, rkp. br. 345, str. 69.

⁸ Ibid., str. 69.

⁹ Ibid., str. 70.

¹⁰ Ibid., str. 71.

¹¹ Ibid., str. 71.

¹² Ibid., str. 73.

¹³ Ibid., str. 74.

¹⁴ Ibid., str. 75.

¹⁵ Ibid., str. 78.

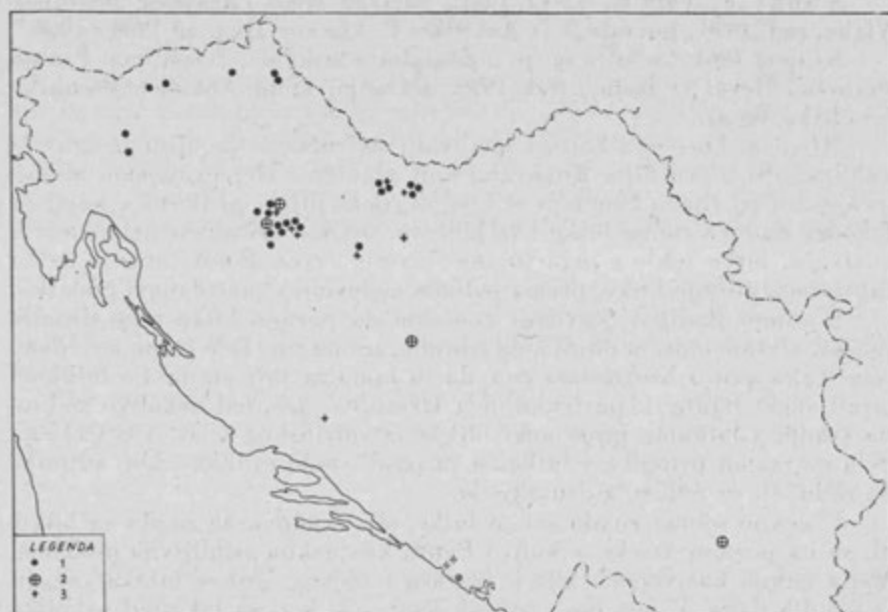
¹⁶ Ibid., str. 79.

Prnjavor, 29. IX 1960., kazivačica Kata Čaušević, rod. Herceg, 1932., seljakinja. Pokazala mi kako se pravi lutka, strašilo i kako se igra.¹⁷

Slavonija: Kometnik kod Voćina, 19. X. 1960., kazivač Nikola Čevizović, rod. 1944, učenik.¹⁸

Sekulinci, 20. X 1960., kazivač Miljenko Vasiljević, rod. 1944., uč.¹⁹

Macute, 20. X 1960., kazivač Radoje Dragosavljević, rod. 1946., uč.²⁰

RASIRENOST NARODNIH RUČNIH LUTAKA U JUGOSLAVIJI

1. Selo u kojem su poznate ručne lutke — Slovenija: Markovci pri Ptuju, Podveča pri Lučah, Plešivec pri Skalajah, Ilovec pri Stičeni, Višnje pri Ambrusu; Medimurje: Slakovec, Bogdanovci; Banija: Timarci, Meminska, Velešnja, Kukuruzari, Kostreši, Mečenčani, Javoranj, Hrastovica, Graberje, Prnjavor; Slavonija: Kometnik, Sekulinci, Macute, Cačinci, Novo Selo, Orahovica; Konavle: Mrcine; Bosna: Donja Dolina. — 2. Pokrajina iz koje se spominju lutkari s ručnim lutkama, bez pblize označenog sela — Banija: neki Banijci; neki radnici iz okoline Petrinje; Bosna: neki bosanski muslimani; Priština: neki Šiptar. — 3. Poslovice o Santi i Panti, ili samo o Panti — Slavonija: Vranovci, Voćin, Orahovica; Banija: Mračaj, Šušnjar, Majur; Konavle: Brotnice; Hercegovina: okolica Trebinja; Bosna: Livno, Donja Dolina.

¹⁷ Ibid., str. 81.

¹⁸ N. Bonifačić Rožin, Narodne igre, Zagreb, INU, rkp. br. 361., str. 1.

¹⁹ Ibid., str. 2.

²⁰ Ibid., str. 3.

Čačinci, 22. X 1960., kazivač Milan Opačić, rođ. 1946., uč.²¹

Čačinci, 22. X 1960., kazivač Marijan Gluhak, rođ. 1948., uč.²²

Čačinci, 22. X 1960., kazivači Milan Bušljeta, rođ. 1946. i Marijan Šikić, rođ. 1946., učenici. Preda mnogom učinili lutku i improvizirali igru.²³

Čačinci, 22. X 1960., kazivač Milan Bušljeta, rođ. 1946., uč.²⁴

Novo Selo, 22. X 1960., kazivač Dušan Knežević, rođ. 1946., uč.²⁵

Orahovica, 24. X 1960., kazivačica Beta Boban, rođ. Šalek, 1938.²⁶

Konavle, Vatalje, 3. VI 1961., kazivač Niko Lazarević pokojnog Vlahu, rođ. 1890., povratnik iz Amerike. U Americi živio od 1908—1960.²⁷

Krajem 1961. kazivao mi je u Zagrebu o lutkama, Strašilima, Franjo Petrović, Hrvat iz Bosne, rođ. 1936. u Donjoj Dolini, okolica Bosanske Gradiške, limar.

Hrvatski krajevi u kojima sam ispitivao ručne lutke, nisu geografski nablizu, ali se svi, osim Konavala, koji graniče s Hercegovinom, nalaze na sjeveru od rijeka Une i Save. Ove ih rijeke dijele od Bosne u kojoj su također nađene ručne lutke i iz koje su, prema navodima nekih mojih kazivača, lutke selile s juga prema sjeveru. Izvan Bosne, negdje među Šiptarima, postoje lutke, prema jednom nedovoljno pouzdanom podatku.

U samoj Baniji i Slavoniji čuo sam da postoje lutke i po drugim selima, ali tamo nisam dospio, da ispitam, jer mi nije bilo točno navedeno selo. Tako sam u Kostrešima čuo, da su tamo za vrijeme rata s lutkama igrali »neki Banijci«, partizani, a u Hrastovici je pred nekoliko godina na svadbi s lutkama igrao neki lutkar iz »nizinskog sela«. I u Češkom Selu na javnoj priredbi, s lutkama su igrali »neki radnici«, koji su tamo na radu, ali su rodom iz drugih sela.

U nekim selima znadu svi za lutke, a u drugima ne znadu za lutke, ali su im poznate izreke o Šanti i Pantu, kao nekim svadljivim osobama. Među mojim kazivačima bilo je staraca i starica, koji se lutaka sjećaju iz mladih dana, a opet ima i takvih kazivača, koji su još pred nekoliko godina s lutkama igrali na prelu. Od djece u Slavoniji čuo sam, da s lutkama zna igrati svako dijete, koje ide s blagom na pašu. O lutkama su mi kazivale i nekolike žene.

Po narodnosti među mojim kazivačima ima Hrvata i Srba. Prema jednoj izjavi i Ciganima je poznata poslovice o Šanti i Pantu. Druga izjava ukazuje, da su lutke u Bosni poznavali i muslimani. Kod više mojih kazivača još je živa tradicija, da su im preci došli iz Bosne.

Svuda gdje sam ispitivao, od Međimurja do Banije i Slavonije, rečeno mi je, da su lutke ili bebe starinske kod njih. Igre s njima izvodile su

²¹ Ibid., str. 6.

²² Ibid., str. 7.

²³ Ibid., str. 8.

²⁴ Ibid., str. 9.

²⁵ Ibid., str. 8.

²⁶ Ibid., str. 10.

²⁷ N. Bonifačić Rožin, Konavoski narodni običaji, Zagreb, INU, rkp. br. 386, str. 79.

se za zabavu u kućama ili na paši. U Međimurju su ih izvodili svirci na svadbi. Tako i u Baniji negdje. Ali većinom Banija pozna lutke sa prela. Tek u novije vrijeme pojavljuju se tamo lutke i na javnim priredbama. Ima sela, osobito u Slavoniji, gdje su lutke samo u rukama pastira kad su kod blaga. Nigdje nisam čuo, da je netko s lutkama igrao za novac. U Graberju su svatovi darivali lutke-Mladence, ali je skupljeni novac išao pravim mladencima.

II

Grada većinom govori o dvije lutke, koje čine posebnu vrstu narodnih lutaka. Karakteristika tih lutaka, da dolaze zajedno, kao i da se svadaju, postala je poslovična u narodu. Vezana je uz imena Šante i Pante. Negdje te lutke predstavljaju dvojicu muškaraca, negdje muškarca i ženu, a samo dva primjera do sada govore o lutkama kao ovcama. Na mjestima se uz lutke u igri pojavljuje i živi igrač ili publika komentira uzvicima pantomimu lutaka.

Obično jedan lutkar, zavaljen pod klupom, igra s dvije lutke. U svakoj ruci drži po jednu lutku. Klupa je pozornica na kojoj lutke predstavljaju. Da bi ostvario dijalog lutaka, skriveni lutkar za svaku od njih mijenja svoj glas.

Ali postoje i varijante lutaka u odnosu na njihov oblik, broj, ime i motive. Postoje varijante u načinu igre s lutkama i pozornice. Da se omogućiti što potpuniji pregled građe o narodnim ručnim lutkama ta je grada ovdje razvrstana prema bitnim elementima lutkarske predstave, a to su: lutka, lutkar i motiv igre.

A. Lutka. Ima više načina kako se pravi:

1. Okosnica lutke je križ. Čine ga dva ukrštena štapa. Mogu biti veći od metra i manji. Često je okomiti štap duži od vodoravnog. Štapovi su vezani špagom na mjestu gdje se ukrštavaju. Ali ima primjera, da ih na tom mjestu lutkar samo rukom uhvati. Kad lutka predstavlja muškarca, navuče se kaput na vodoravni štap, pa su rukavi rašireni. Gdje je štap nešto kraći od rukava, pada dolje dio rukava. Na vrh okomitog štapa natakne se šešir ili kapa, da označi glavu. Ovakve dvije lutke, koje nikad nemaju napravljene noge, lutkar drži pri dnu okomitog štapa ili na mjestu gdje se štapovi ukrštavaju, pa mu tada kaput pokriva ruku. (Gornji Kukuruzari, Kostreši, Javoranj, Meminska). Gdje lutka predstavlja žensku osobu, napravi se glava od krpa. Omota ju se maramom i natakne na vrh okomitog štapa. Na vodoravni štap navuče se ženska košulja ili bluza. (Okolica Voćina.)

U Graberju učine glave lutaka od tikava iz kojih se pije. Na tikvi narišu oči i usta olovkom ili ugljenom. Muškarcu stave šešir na vrh, a ženskoj naprave kosu i pletenicu od lana, pa je pokriju maramom.

U Čačincima kao glavu stave na vrh štapa kapu od suncokreta, a nekad i bundevu koja je crnkasta i zelena, pa na njoj izrežu usta, nos i oči. Na bundevu još stave kapu, da izgleda pokrivena.

U Prnjavoru kod Petrinje okosnica lutke je križ, kojeg ne drži lutkar u ruci, jer je okomiti štap zaboden u zemlju, pa lutka stoji kao poljsko plašilo, zato je i zovu Plašilo. Tamo na vrh okomitog štapa objese kaput i pokriju ga šešikom, a kroz rukave kaputa provuku vodoravni štap. Štapove ne vežu, nego lutkar uhvati rukom na mjestu gdje se ukrštavaju. Ovakva lutka je samo djelomično pokretna. Kreće samo rukama. U Prnjavoru sam čuo pričati, da su oni doseljeni iz Bosne. Svi su Hrvati. I kod Hrvata u Donjoj Dolini, u Bosni, lutka je obučen križ, zaboden u zemlju. Zovu je Strašilo. I u Slavoniji lutke zovu Strašila, jer sličje na poljska strašila. Okosnica im je križ, zaboden u zemlju.

Samo jedna lutka u igri, s križem kao okosnicom, poznata je u Gornjim Kukuruzarima. Lutka je velika kao djevojčica. Predstavlja žensku, djevojku, s kojom jedan čovjek dolazi na ples, pa s njom pleše, razgovara, grdi je i na kraju odbaci, kao da je tjera od sebe.

Jedna lutka, s križem kao okosnicom, ali bez lutkara, poznata je u Orahovici. Nju negdje postavje kao pravo poljsko strašilo, pa se igrači natječu tko će je kamenom prevaliti.

U Meminskoj, okolica Hrv. Kostajnice, pred nekoliko godina bila je izvedena igra s lutkama na javnoj priredbi. Dragan Barjaktarević, koji je tada nastupio kao Djeda uz lutke, pričao mi je da je s lutkama igrao neki Dušan Popović. On je lutke napravio i s njima igrao, kako je vidio kod nekog Šiptara u vojsci, negdje u Makedoniji. Taj Šiptar je s lutkama prikazivao svađu na granici između jugoslavenskog i albanskog vojnika. I Popovićeva lutka imala je za okosnicu križ. Na vodoravnom štapu visio je kaput. Glavu je učinio od papira i na njoj narisao oči, nos i usta a na glavu stavio šešir. Lutkama su dali ime Mičo i Fičo. Lutkar Popović držao je lutke na mjestima gdje se štapovi ukrštavaju. Ležao je pod pokrivenom klupom. Na toj klupi bila je druga, manja klupa i na njoj su Mića i Fića, dječaci, braća, plesali, spavali i tukli se. Nisu ništa govorili, jer je uz njih bio Djeda, koji im je svirao na usnu harmoniku, budio ih i rastavljao, kad su se tukli. O samom Šiptaru i njegovim lutkama nisam mogao ništa više doznati, jer Dušana Popovića nisam našao kod kuće. Ali mi je Barjaktarević rekao, da su mu poznate stare domaće lutke Šante i Pante. O tim lutkama pričala mi je starica Jelka Pantelić, rođ. 1883. godine. Ona je Barjaktarevića posvojila te on sa ženom živi u zajedničkom kućanstvu sa staricom, koja je inače poznata kao seoska vračara, te mi je mnogo pričala o narodnim lijekovima i kazivala pjesme, priče i dramske igre. Ona se sjeća, da su sa lutkama Šantom i Pantom igrali na prelu, kad je ona bila djevojka. Lutke su pravili tako, da su štap omotali krpama, kao što djeca prave svoje lutke. Jedan od lutaka bio je šepav. Zvali su ga Šante. Uz lutke je obično jedan prelac zviždukao, pa su dječaci plesali i tukli se. Lutkar je bio skriven pod klupom i nije se javljao. Odmah se vidi, da stare domaće lutke Šante i Pante sličje na nove, Miću i Fiću. Čak jedne i druge imaju uz sebe živog igrača. Zato mislim, da Popović nije posve radio prema navodnom Šiptaru, nego

je Miću i Fiću kombinirao prema Šanti i Panti. Za nas su samo ovi pozdani.

2. Okosnica lutke je vodoravni štap, kojeg u sredini drži ruka dignuta uvis. I ovdje je zapravo križ, samo što okomiti njegov dio zamijenjuje ruka, koja drži vodoravni štap. U Međimurju palac pritišće vodoravni štap prema dlanu, a ostali prsti su ispruženi i na njima je šešir. Ispod palca, na donjem dijelu dlana narišu se oči i usta, da izgleda kao lutkino lice u otvoru kaputa, koji je obješen na vodoravnom štapu. U Baniji, Donja Velešnja i Timarci, na isti se način pravi lutka, samo što ovdje prsti pritišću šešir uz palac i štap, koji je provučen kroz rukave kaputa. Dlan je čist. Kada u Baniji ovakva lutka ima prikazivati žensku osobu, onda glavu naprave od krpa i pokriju je maramom, pa sve to prstima pritišću uz palac i štap, na kojem je ženska bluza. Zanimljiva je izjava Nikole Brezića, seljaka iz Timaraca, koji je sada nastanjen u Bajića Jamama blizu Hrvatske Kostajnice. On tvrdi da je u Timarce donesao lutke neki Nikola Bunčić, koji je 1878. bio vojnik, kad je Austrija okupirala Bosnu. Bunčić je lutke vidio negdje kod bosanskih muslimana. Što je vidio u Bosni to je poslije prikazivao u Timarcima, a mladići su dalje »kombinirali«. Bunčić je s lutkama prikazivao borbu vojnika. Jedan je bio Hrvat, sa šeširom na glavi, a drugi musliman, sa fesom. Uvijek je pobjeđivao Hrvat, jer je Bunčić htio ilustrirati poraz muslimana u Bosni. I Nikola Brezić je igrao s lutkama poput starog Bunčića. Ali je on po selima, gdje je živio, osim borbe vojnika, Francuza i Švabe, prikazivao i ljubav između mladića i djevojke. S lutkama je igrao i u Pirotu, kad je 1924. bio tamo u vojsci.

3. Lutki je okosnica okomiti štap, omotan krpama. Ima i glavu od krpa i ruke. Takve su bile stare lutke u Meminskoj i Sante i Pante u Donjim Kukuruzarima. Kad su tamo lutke prikazivale priču o Mari siroti i šantavom Šanti, onda ih je bilo više. Lutkari nisu bili pod klupama, nego su vidljivi držali lutke u rukama.

U Hrastovici kod Petrinje bile su najneobičnije lutke. Tamo je lutkar na svadbi legao na krevet. Noge i glavu pokrili su mu plahtama. On je preko sebe prebacio kaput tako, da mu je ledna strana bila gornja. Kroz rukave kaputa provukao je ruke i dignuo ih uvis. U rukama je držao štap, kome je na vrhu bila omotana krpa, kao glava. Na toj glavi bio je šešir. Ispod same glave bio je vezan vrh rukava, da ne pade, pa je ruka koja je držala štap ostala u rukavu.

Pomoću štapa sa kvakom na vrhu bile su napravljene lutke, ovce, u Kostrešima i Mečenčanima, okolica Hrvatske Kostajnice. Kvaka na štapu omota se kudjeljom. Preko nje se prebaci bijela plahta na kojoj se narišu oči i usta, da izgleda kao ovčja rilica. Uši se naprave od komušine. Ostali dio plahte pada po štapu i ruci koja ga drži pri dnu. Ovakve dvije ovce dizao je na klupu lutkar skriven pod klupom.

U Kostrešima pomoću štapa sa kvakom i bijele plahte učine i »Jarca«, koji straši na prelu. Samo što ovog »Jarca« drži igrač, koji je skriven pod plahtom, pa se može kretati po sobi.

4. U Vataljama, Konavle, pričao mi je starac Niko Lazarević, da je on u Mrcinama, na prelu, kao mladić gledao lutke, koje su se zvale Fide i Pante, a predstavljale su dvije djevojčice, koje su plesale i tukle se. Ove lutke bile su kupljene u gradu.

Zivi igrač uz lutke, kao glumac, poznat je u Meminskoj. On je i u Kostrešima »komandirao«, što će lutke činiti. Obično ih je zaklinjao, da se ne tuku.

Na dosta mjesta lutke izvode samo pantomimu, a gledaoci oko njih raznim povicima komentiraju radnju. Znađu vikati: »Udri Šante, ne daj se Pante!« Osobito djeca, pastiri na paši, drže uz jednu ili drugu lutku, pa im koješta dovikuju.

Lutke se znađu okarakterizirati sa nekim detaljima. Već je rečeno, da je stari Bunčić Hrvat stavljač šešir na glavu, a muslimanu fes, da se jače razlikuju. U Slavoniji, kad su lutke predstavljale Cigane, stavljali su na štapove poderane kapute. A za lutku Pijanca izmazali bi kaput blatom, da izgleda kao da se pijan valjao po tlu. Razbojnicima u Čaćincima privežu uz rukave drvene noževe.

B. Lutkar. Ima više načina kako igra s dvije lutke:

1. Zavaljen je pod klupom, koja je pokrivena plahtom. Na svadbi ili na prelu, mladići lutkara s klupom donesu u sobu gdje će igrati, ili najprije istjeraju prelice iz sobe, pa namjeste lutkara pod klupom, dadu mu lutke u ruke i onda mogu u sobu doći gledaoci. U Timarcima su lutke najprije izvodile pantomimu, jer je bilo pravilo, da se ne smije znati tko je pod klupom.

Jedan lutkar pod klupom poznat je u Međimurju, Gornjim Kukuruzarima, Timarcima, Meminskoj i Velešnji. U Hrastovici je lutkar bio pokriven na postelji.

U Kostrešima su za vrijeme rata, na pozornici improviziranoj u seljačkom dvorištu, igrala dva lutkara skrivena ispod dvije klupe. Svaki od njih je držao svoju lutku. U Timarcima, kad su poslije prvog svjetskog rata mladići prikazivali svađu Francuza i Švabe, onda su dva lutkara išla pod jednu klupu. Svaki je držao svoju lutku i govorio u njezino ime. U Donjoj Velešnji je uz lutkara išao pod klupu još jedan čovjek, kad je trebalo da netko pjeva u ime drugog Pijanca.

2. Lutkar je vidljiv, ali je povaljen među Plašilima. Negdje ga znađu pokriti travom na paši. On rukama uhvati Plašila i trese ih. Tako je u Prnjavoru, u Donjoj Dolini u Bosni i u Slavoniji. Kada u Čaćincima učine Strašila na kamari slame, onda se lutkar među njima pokrije slamom. Kad u Čaćincima s lutkama igraju »Pijanca i Budalu«, onda se dva lutkara sagnu svaki iza svoje lutke. Prihvate za križeve i okreću lutkama ruke. Kad je igra svršena iščupaju lutke, pa se s njima polako povlače s igrališta.

3. Lutkar vidljiv i uspravan drži lutku u rukama i s njom pleše. Tako je u Gornjim Kukuruzarima. I u Donjim Kukuruzarima igralo je više vidljivih lutkara, bez klupe, »slično skrivečke«, rekao je kazivač Katičić, koji se te igre još malo sjeća iz djetinjstva.

U Graberju na svadbi bile su dvije lutke pod klupom. Do njih su došla dva lutkara. Stali su svaki sa svoje strane klupe. Dignuli su lutke na klupu i govorili im što će činiti.

Vidljiv lutkar bio je i u Mrcinama. On je prelcima pokazivao lutke i »dizao ih gore, dolje, kao da plešu«. Na licu je imao masku.

Narod ne pozna profesionalne lutkare. S lutkama obično igra spret-niji čovjek, koji ima smisla za šalu. U Slavoniji su momci i djeca dobri lutkari. Jedino u Medimurju već je uobičajeno, da s lutkama na svadbi igraju svirci. Njihova je dužnost da zabavljaju svatove, pa su i lutke uzeli, da ljude razvesele. U Slakovcu su mi rekli, da je neki starac Troha bio »fahman« za lutke.

Lutkari koji češće igraju s lutkama dobiju rutinu. Oni znadu kako će polako dizati lutku na klupu, kako će s lutkama udarati ili kako će šepati Šante. Starica Flinčec u Bogdanovcima rekla mi, da je jedna lutka išla gore i drhtala »od velikog čemera«, kad su se susjedi svadali radi »meje«. A Nikola Brezić mi je rekao, da je uvijek držao u desnoj ruci lutku koja pobjeđuje, jer da je desna ruka spretnija, s njom je jači zamah. Neki lutkari znadu vrlo dobro mijenjati glas, pa onaj kojemu je igra nova, mogao bi pomisliti, da su dva čovjeka pod klupom. To potvrđuje priča o igri u Čačincima. Tamo su znali Strašila učiniti na vrh kamare slame. Jedan lutkar igra i prikazuje svađu između dvojice koji se svadaju zbog ukradenog novca. Putem prolaze kola s ljudima iz nekog drugog sela. Čuju viku na kamari. Zaustavili su ljudi kola i sišli pa pošli prema kamari, da umire one svadljivce.

Bilo u kući ili na polju gledaoci se skupe oko lutaka i gledaju igru. Kao i u drugim narodnim dramskim igrama i ovdje se gledaoci upliću u igru i govore lutkama. Toliko ih zaokupi sadržaj, da ne mogu stajati mirno i bez glasa.

C. Motiv igre. U Medimurju lutke zovu Gašpar i Melko (Slakovci) ili Francek i Vanček (Bogdanovci). U Baniji i Slavoniji najčešće ih zovu Šante i Pante. Ili Ante i Pante (Javoranj), Ivo i Ante, Prokop i Trivun (Donja Velešnja). Kad su lutke predstavljale muškarca i žensku, onda su ih u D. Velešnji zvali Prokop i Petra, a u Graberju Ivica i Marica.

U Slavoniji, u novije vrijeme lutke su zvali Titić i Petrić (Macuti kod Voćina) i Dinamovac i Hajdukovac (Čačinci).

Nekad samo kažu, da se tuku bebe ili strašila pastiri, ili im dadu imena prema nekoj njihovoj karakteristici: Pijanci (Banija), Pijanac i Budala (Slavonija), Razbojnici u Novom Selu kod Čačinaca, Cigani u Slavoniji. U Donjim Kukuruzarima šepavi, šantavi Ante prozvan je Šante.

Zanimljivo je, da su neke osobine Šante i Pante toliko upale narodu u oči, da su postale poslovične. Često sam ih čuo spominjati u selima gdje ne znaju za lutke, a još manje, da bi se te lutke zvale Šante i Pante. Tako u selu Vranovci kod Podvinja (Slavonija), za dvojicu prijatelja, koji su često zajedno kažu: »Ovi su uvijek zajedno ko Šanto i Panto.«

I za svadljivce kažu: »Baš su ko Šanto i Panto.«²⁸ Slično kažu u Voćinu, gdje Šantro znači čovjeka bez noge, šepavca. I u Baniji svadljivce zovu Šanto i Panto. U Mračaju mi je pričao starac Antun Alapić, da su kod njih bili Cigani koritari. Često su se svadali, pa su sami Cigani za svoje svadljivce govorili, da su kao Šante i Pante. Poslije su i seljaci u Mračaju svoje svadljive suseljene tako zvali. U Livnu, u Bosni je izreka: »Šante-pante krizmu«. Tamošnji Hrvati kažu u šali, da tako izgovori biskup, kad krizmanika lagano prstima udari po licu.²⁹

U Donjoj Dolini, u Bosni, kad je netko dronjav i zapušten, kažu mu da je »ko Panto«. U Hercegovini je izreka: »Uvrijedio ga ko Panto babu.« Tamo se Panto kaže onome tko je »na jednu vodu«, s kojim se ljudi rugaju. U Konavlima je Panto brbljav, »rojav« čovjek, koji o jednoj stvari puno govori, ko na svadu. U Šušnjaru kod Petrinje za potajni ljubavni sastanak kažu: »Šante prevarante, smundaše i odoše.«

U Gradišću (Slavonija) kad je neko čeljade od poroda glupavo, pa još strašno i nakazno, kažu mu nakaz, strašilo i plašilo.³⁰

U Međimurju (Slakovec) braća Gašpar i Melko svadaju se zbog međe:

»Oni leže na podu, svaki sa svoje strane klupe. Između njih se odvija ovakav dijalog:

Gašpar prvi zove: Melko, Melko! (I digne se.)

Melko se polako digne: Kaj je?

Gašpar: Stareši su nam pomrli. Bomo se delili. Mej su pokojni japa rekli, da bu tu meja. (Pa s rukom udari po klupi.)

Melko: Ne, Gašpar, meni su pak rekli, da bude tu. (I udari po drugoj strani klupe.)

Gašpar: Meni pak tu.

Melko: A meni tu. (I tako udaraju dok se ne potuku i padu na tlo.)

Melko se sada diže i zove: Gašpar, Gašpar!

Gašpar se polako diže: Kaj bi rad brat?

Melko: Stareši su nam pomrli. Bomo se delili. Mej su pokojni japa rekli, da bu tu meja.

Gašpar: Ne brat, pokojni japa su meni rekli, da bu tu. (I tako dalje dok se ne potuku opet.)«

(Kazivao Franjo Srnec, Slakovec.)

Svada zbog međe utvrđena je do sada u Međimurju i u Sloveniji.

²⁸ Kazivala Ankica Iličić, Vranovci, Slavonija.

²⁹ Kazivao Mirko Jurkić, književnik, iz Livna.

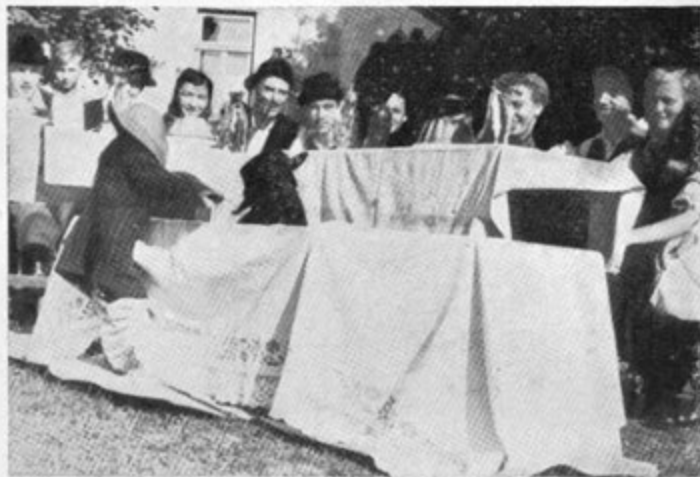
³⁰ Zbornik za narodni život i običaje, 5, 150.

Legenda k T. VI: A. Predstava svadbe i lutaka u Nedelišću 1957: 1. Svatovi i klupa s lutkama. (Svadbu izvodili članovi Seljačke Sloge iz Nedelišća.) 2. *Lutke Gašpar i Melko iz Slakovca igraju na svadbi.* (Iz fototeke Inštituta za slovensko narodopisje SAZU u Ljubljani. Foto Opačić, Varaždin.) [Gl. str. 135.]

B. *Ležeći lutkar u vasi Sevarju (okr. Kobratsko) v Dobrudži na Bolgarskem.* (Po slici v knjigi »Kompleksna naučna dobрудžanska ekspedicija prez 1954 godina«. Sofia 1956.) [Gl. str. 161–162.]

1

A

2

B

Svada i tučnjava među lutkama poznata je u Baniji i Slavoniji.

Ali se Šante i Pante znaju svadati zbog djevojke (Gornji i Donji Kukuruzari, Kostreši). U Timarcima svadaju se vojnici na granici. U Donjoj Velešnji svadaju se pijanci Ivo i Ante i natječu se tko je jači. Evo teksta njihove svade:

»Ivo: Ja sam jači od tebe.

Ante: Nisi, ja sam jači.

Ivo (*spušta se, kao da pije*): Živio! (*Zapjeva pijan.*)

Oj rakijo, de bi te dobio,
za čokan bi tri dana kosio.

Ante *pjeva uz njega.*

Ivo: Ja sam ipak jači od tebe.

Ante: Nisi.

Ivo: Jesam, što! (*Pa zamahne rukom i udari Antu.*)

Ante: A joj, razbi mi glavu. (*Pade s klupe.*)

Ivo (*polako proviruje, da vidi što radi Ante*).

Ante *se diže*: Što, majku ti! Zar ćeš ti mene? Sad ću ja tebe. (*Ide prema Ivi, da ga udari.*)

Ivo (*se sakrije, pa se diže i opet navali na Antu*): E, čekaaj, sad ću ja još tebe.

Ante: E, i ja ću tebe. Ja ću tebi pokazati, koga si ti udario. (*Oni se tuku, pa kad se potuku, jedan pade na jednu stranu, a drugi na drugu, kraj klupe, na pod. Onda se opet dignu.*)

Ivo *kaže*: Nismo trebali da se tučemo. Pa mi smo dobri bili.

Ante: To si ti kriv, što si mene prvi udario.

Ivo: Ti meni prosti. Više neću. Ajde da se pomirimo i da se poljubimo.

Ante: Ajde, pristajem. (*Primiču se i poljube i onda se rastave svaki na svoju stranu.*)

(Kazivao Boško Brajenović, Donja Velešnja.)

Za vrijeme prošlog rata u Javornju su se tukli Ante i Pante, kao politički protivnici. Ante je bio ustaša, a Pante partizan. Politička pozadina je i u tučnjavi Titića i Petrića, a sportska u tučnjavi Dinamovca i Hajdukovca. U Timarcima su se tukli vojnici, najprije Hrvat i musliman, a poslije Francuz i Švaba.

Na paši se Strašila tuku zbog blaga. Obično jedan stariji pastir naređuje mlađem, da mu dogna krave, a ovaj se ne pokorava. Ili zločesti pijanac Šante, koji se valja po blatu, napada i bije dobrog i budalastog Pantu, pa se ovaj brani. Njihova svada se odvija ovako:

»Pante udari pijanog Šantu.

Šante: Budalo, što si me napao?

Pante: Što piješ toliko?

Šante: Ti si lud. Ne pijem za tvoje novce. Ja radim za sebe i trošim svoje novce, a to se tebe ne tiče što ja pijem.

Pante: Kako me-se ne tiče, kad ti uvijek mene napadaš kad si pijan.

Šante: Tko je pijan? Ja nisam. (*Počnu se tući.*)

Pante (ga istuče): Evo ti pa se nosi doma.

Šante pade: A joj meni, ubio me! (*Diže se.*) Razbojnik jedan! Idem na sud, što si me tukao.

Pante: Idi, idi, ja se ne bojim suda nikakvoga. Ti si prvi počeo. (*Odu svaki na svoju stranu.*)◀

(Kazivali Milan Bušljeta i Marijan Šikić, učenici, Cačinci.)

U Slavoniji tuku se zbog novca lupež i okradeni seljak.

Nema svade ni tučnjave kod lutaka koje prikazuju ljubav između momka Prokopa i Petre djevojke.

► *U Velešnji budu dvije bebe: Prokop i Petra. Igrač uzme u jednu ruku štapić. Štap je između prstiju. Palcem drži šešir uz štap da ne pade. Štapić se natakne na ramenjače. Ženskoj bebi napravi se glava od krpa i na to stave rubac. Igrač se sakrije ispod klupe. Klupu pokriju plahptom. On diže ruke na klupu i mijenja glas, ako je muško i žensko.*

To se pravi po noći, na prelu i zabavi. To prave kao dečka i djevojku. O ljubavi se razgovaraju. Kako on nju voli.

Prokop: Petra, kako si ti lijepa!

Petra: To ni istina. Ti mene zafrkavaš. Ti ozbiljno ne govoriš!

Prokop: Ti si jedina, koju ja volim.

Petra: Ne vjerujem ti ja. Jer vi muškarci, kadgod s kojom se sastanete, svakoj tako govorite.

Prokop: Nije istina. More se naskandati, ali ja s tobom ozbiljno govorim. (*Malo se približe. On sa rukom hoće, da je zagrlji.*)

Petra (se malo udalji): Nemoj, to nije dobro, vidjet će tko!

Prokop: Ne će nitko vidjeti. Mi smo sami. Ne vidi tu nitko. Nitko ne ide. Na polju nema nigdje nikoga.

Petra: Pa nezgodno je to. Ja se bojim. Ja to ne smijem. Čut će moj otac, pa majka. Što ću ja onda od njih?

Prokop: Ne boj se, pa ja ću tebe uzeti. Znaš da ja sigurno to tebi govorim. (*Zagrlji je, pa poljubi.*)◀

(Kazivao Boško Brajenović iz Donje Velešnje.)

U Graberju lutke prikazuju mladence Ivicu i Maricu. Evo teksta igre u kojoj lutke samo čine što im lutkari naređuju:

>Jedan lutkar digne Ivicu ispod klupe, drži ga u ruci i pita: Ivice, je li voliš Maricu? (Ivica mlati glavom, da je voli.)

Drugi lutkar digne Maricu ispod klupe, drži je u ruci i pita: Marice, je li voliš Ivicu? (Marica potordi glavom, da ga voli.)

Lutkar s Ivicom kaže: Ajt se poljubit. (Metnu lutke zajedno. Naginju lice jedna drugoj.)

Lutkar s Ivicom: Ajde, nakitite jedan drugoga cvijećem. Zaručeni ste. (Sada gledaoci okite lutke cvijećem.)

Lutkar s Ivicom: Sada plešite. (Lutke približe jednu drugoj, pa ih pomiču kao da plešu.)

Lutkar s Ivicom: Oćete, ljudi, sad darovat ove mladiće. Neki dinar, neki dva. Oni su siromahi i prnjavi. Nemaju šesira. Dajte dinar, dva, da ih opremite. (Gledaoci bacaju novac na klupu, pa ih skupe u škatulju. Ivica i Marica se klanjaju, kao da zahvaljuju.)

Lutkar s Ivicom: Sada ajte spavat. (Onda lutkari stave Ivicu i Maricu pod klupu i pokriju je plahtom. Uz njih polože i kutiju s novcem. Na to se lutkari i gledaoci razidu.)

(Kazivala Kata Lončarević rod. Perković. Graberje.)

U Konavlima su se djevojčice Fide i Pante tukle i plesale su, kao i dječaci Šante i Pante u Meminskoj. U Gornjim Kukuruzarima plesač pleše s lutkom, djevojkom Smiljom i govori joj, da nije vrijedna, da nije za njega, pa je tjera od sebe. U Kostrešima ovce na paši pasu, ližu sol i tuku se glavama.

U Donjim Kukuruzarima kazivao mi je Ilija Katičić, rođ. 1900., da su u njegovom djetinjstvu lutke igrale prema priči, koje se on samo fragmentarno sjeća. Donosim njegov tekst, jer je i ovakav vrlo značajan:

>Kad je Mara bila dijete, staro tri godine, umrla joj majka Jela. Otac oženi drugu, koja je imala dijete, Katu. Imali su kravu kojoj je bilo ime Šatorka. Kad su djeca podrasla, ta je Mara bila lijepa, a Kata je bila ružna. Mara je stalno čuvala kravu. A bio je blizu, u susjeda dečkić kome je bilo ime Ante. On isčaši nogu, pa je bio šantav i nazvali ga Šante.

Kad su oni rasli, čim je Mara narasla maćuha ju skrivala, a svoju Katu davala naprijed, jer ju je htjela udati za bogatog mladića u susjednom selu. Ovaj je htio oženiti Maru, koju je maćeha silom htjela za toga šantavoga. Šante je nije htio, jer su se on i Mara voljeli kao brat i sestra.

Šante je odigrao ulogu, da je Mara ipak otišla za toga bogatoga.

Tekstovi narodnih lutaka nisu nigdje zapisani, pa ih lutkari ne uče na pamet prije predstave. Oni uglavnom znadu sadržaj igre, pa kad igraju improviziraju prema raspoloženju. Upadice sa strane gledalaca često im pomažu, da razviju dijalog. Ipak su sve te lutkarske igre kratke, s tučnjavom kao glavnim efektom.

Poredbeni pregled grade

Lutkarski element	Banija	Slavonija	Međimarije	Drugdje
Lutka s križem okosnicom	Gornji Kukuruzari, Kostreši, Javoranj, Meminska, Graberje, Prnjavor	Okolica Voćina, Čačinci, Novo selo, Orahovica		Donja Dolina u Bosni
Vodoravni štap u ruci	Donja Velešnja, Timarci		Slakovec, Bogdanovci	
Štap omotan krpama	Donji Kukuruzari, Meminska, Hrastovica, Kostreši, Mečenčani			Lutke kupljene, Mrcine
Jedna lutka	Gornji Kukuruzari	Orahovica		
Dvije lutke	Donji i Gornji Kukuruzari, Kostreši, Javoranj, Meminska, Graberje, Prnjavor	Okolica Voćina, Čačinci, Novo selo	Slakovec, Bogdanovci	Mrcine Donja Dolina
Lutke, više od dvije	Donji Kukuruzari			
Lutke, dva muškarca	Svuda	Svuda	Svuda	Donja Dolina
Muškarac i žena	Donja Velešnja, Timarci, Donji Kukuruzari	Okolica Voćina		
Žena	Jedna djevojka, Gornji Kukuruzari			Dvije djevojčice Mrcine
Ovce	Kostreši, Mečenčani			

Lutkar pod klupom	Gornji Kukuruzari, Kostreši, Timarci, Donja Velešnja, Hruštovica (na postelji pokriven)	Slakovec, Bogdanovci	
Lutkar leži između lutaka, djelomično pokriven travom ili slanom	Prnjavor (Lutke su zabodene u zemlju)	Okolica Voćina, Čačinci, Novo selo, (lutke zabodene u zemlju)	Donja Dolina (Bosna, lutke zabodene u zemlju)
Lutkar vidljiv i drži lutke u ruci, govori im	Graberje, Donji Kukuruzari, Gornji Kukuruzari		Orahovica, lutka stoji za cilj, Mrcine
Živi igrač uz lutke	Meminska, Kostreši		
Publika sudjeluje	Gornji Kukuruzari, Kostreši	Okolica Voćina, Čačinci	
Svada i tučnjava lutaka	Svuda	Svuda	Svuda
Ljubav između muškarca i žene	Graberje, Gornji Kukuruzari, Donji Kukuruzari, Timarci	Okolica Voćina	
Ime Sante i Pante	Gornji Kukuruzari, Donji Kukuruzari, Kostreši	Okolica Voćina, Čačinci	
Druga imena	Ante i Pante (Javoran), Ivo i Ante ili Prokop i Trivun (Donja Velešnja), Prokop i Petra (Donja Velešnja), Ivica i Marica (Graberje), Hrvat i musliman (Timarci), Plašila (Prnjavor)	Gaspar i Melko (Slakovec), Francek i Vanček (Bogdanovci)	Fide i Pante (Mrcine), Strašila (Donja Dolina)

III

Izjava o vojniku Nikoli Bunčiću, da je on 1878. iz Bosne donesao ručne lutke u Timarce, jedina ustanovljuje relativnu starost lutaka u jednom banijskom selu. Da su već prije bile lutke poznate u Baniji svjedoče nekoliko kazivači. Starica Jelka Pantelić iz Meminske, rođ. 1885., priča da je kao djevojka na prelu gledala lutke Šantu i Pantu. S lutkama su igrali tada odrasli seljaci. Ilija Katičić iz Donjih Kukuruzara, rođen 1900., sjeća se lutaka iz djetinjstva. Igrali su ljudi, koji su bili već stariji. Katičić tvrdi, da su te lutke starinske u njegovom kraju, ali da su ih iz Bosne donesli prebjezi. Njegovi Katičići spominju se početkom 18. stoljeća u katoličkim maticama Hrvatske Kostajnice. Predaja je, da su u Kukuruzare došli iz Bosne preko Slavonije. I starica Franca Flinčec iz Bogdanovaca (Međimurje), rođ. 1884. rekla je, da je već u djetinjstvu čula od oca kako su igrali sa lutkama.

Moguće je, da su se lutke kretale s Uskocima, jer znamo, da je kroz nekoliko stoljeća za vrijeme ratova s Turcima, stanovništvo iz Bosne i drugih unutrašnjih krajeva bježalo preko Save i Une u Hrvatsku i dalje na sjever. Činjenica je, da ručne lutke nalazimo u krajevima koji su bili okupirani od Turaka i naseljeni od bjegunaca, ili samo naseljeni od bjegunaca, često na udaru Turcima. Vjerojatno je u Čačincima još od vremena turske vlasti ostala riječ kamara za veliki kup slame³¹ na kojem djeca prave lutke Strašila. Kako su daleko doprli bjegunci svjedoče razni balkanski elementi u okolini Ptuja (Slovenija), koji su, misli N. Kuret, mogli uplivisati na oblikovanje Korantove maske, prema kurerskom uzorku, kojeg su poznavali.³² Dakle, na bijegu su sa sobom nosili i svoj folklor. Između ostalog u ptujskoj okolini poznate su i ručne lutke.

U samoj Bosni ustanovljene su lutke naše vrste, a tamo se i Šante i Pante spominju u izrekama narodnim. Ne tvrdim time, da su ručne lutke bile najprije poznate u Bosni, jer podatak o navodnom Šiptaru i njegovim lutkama, ako ništa drugo, barem upućuje, da se lutke oblika Šante i Pante traže i u drugim krajevima Balkanskog poluotoka.

Za podrijetlo narodnih ručnih lutaka veoma je važna činjenica, da se vrsta lutke s križem okosnicom nalazi i izvan Evrope, u dalekom azijskom Tadžikistanu. U knjizi »Tadžikskij narodnyj teatr³³ nalaze se dvije fotografije na kojima se vidi lutkar s jednom lutkom (str. 133, 139). Evo i opis tih lutaka: »Bekahmada predstavlja strašilo: Na debelu palicu, visoku 1,50 do 2 metra, privezana je ukriž druga palica, dugačka 50 cm. Gore je halat podvezan pojasom. Gornji halat vertikalne palice obavijen je čalmom. Strašilo izgleda kao visoki čovjek« (str. 280). Drugi

³¹ A. Skaljić, Turcizmi, Sarajevo 1957, str. 425.

³² N. Kuret, Koranti na Ptujem polju, Rad kongresa Folklorista Jugoslavije u Varaždinu 1957, str. 67.

³³ Nizam Nurdžanov, Tadžikskij narodnyj teatr, Moskva 1956.

opis glasi: »Ulogu starca pastira igra masharaboz. On je obučen u poderani halat, na glavi mu je tubetejka, na nogama mu je obuća od grube kože. Ne pravi grimase. Ako igrač nema brade, onda sebi prilijepi bradu i brkove iz kozje dlake. U rukama mu je palica, drži se pognuto. Nosirdžon, pastirov unuk, predstavljen je lutkom. Lutka je napravljena od štapa dugačkog pola metra, na koji se privezuje poprečni štap, pleća. Na pleća oblače halat, a oko pojasa mu vežu maramu. Na gornji vrh štapa privezuju čalmu. Starac pastir za vrijeme cijele izvedbe drži lutku rukom i vuče je po zemlji. Govori mjesto nje dječjim glasom«³⁴ (str. 282).

Na Aziju upućuje i ime našeg Pante, jer panta, pajanta je persijska riječ, znači letva, žioka, soha, ili gredica, koja postavljena u horizontalnom pravcu, služi za spajanje rogova na kući³⁵ itd.

Pomišljamo odmah, da su naše lutke, učinjene od štapa, sohe, pante, došle s Turcima iz Azije na Balkan. Imamo podatak da su ih u Bosni poznavali i muslimani. Ali nas u brzom zaključku zaustavlja sama tadžikiska lutka, koja se u igri javlja sama, jedna, dok je za naše lutke karakteristično, da se većinom javljaju dvije zajedno.

Što je u igru dovelo drugu lutku i učinilo, da njezin sukob s prvom lutkom postane ilustracija borbe između dobra i zla, pravde i nepravde, poštenja i lupeštva? Zli i lukavi Gašpar u Medimurju progoni i vara naivnog i dobrog Melka. Pijani, šepavi Šante u Baniji i Slavoniji zlostavlja budalastog Pantu. Kod svih naših lutaka je najdublji motiv borba Dobra i Zla. Šante i Pante su njihova oličenja. Čine se kao da su iskrsnuli iz neke dualističke sekte, kojoj je domovina u Aziji, kao i lutki s križem okosnicom. Možda je baš neka takva sekta zaigrala s dvije lutke i donesla ih na Balkan?

U Perziji se je sredinom III. stoljeća pojavio Manes, koji je polazio od dualizma — vjerovanja u vječitu borbu dobrog i zlog boga. Njegovi sljedbenici, manihejci, šire učenje po Aziji, Egiptu i Evropi. U VII. stoljeću pojavljuje se u Jermenskoj srodni pokret pavličana i učenje, da je materijalni svijet stvoren od zlog boga. U VIII. i X. stoljeću bizantski carevi proganjaju pavličane i naseljuju ih iz Azije u Makedoniji i Trakiji. Pod utjecajem pavličanskih doseljenika počeo se u Bugarskoj širiti bogumilski pokret, nazvan tako po popu Bogumilu. Za bogumile je cijeli svijet materija, a i čovječje tijelo djelo je Satanaela. Oni naučavaju da postoje dva načela i to jedno duhovno i bestjelesno, a drugo zlo i tjelesno. Prvo zovu bogom svijetla, a drugo bogom tame. Poslije progona u Bizantu, Bugarskoj i Srbiji, bogumilstvo se je utvrdilo u Bosni, koja je u XIII. stoljeću postala centar heretičkog pokreta za čitavu Južnu Evropu. Tada se protiv bogumila u Bosni dižu križarske vojne, koje vode ugarski kraljevi i kler.³⁶

³⁴ Na prijevodu zahvaljujem Maji Bošković-Stulli.

³⁵ A. Skaljčić, Turcizmi, str. 595.

³⁶ Enciklopedija Jugoslavije, 1, Bogumili, str. 640.

Možda su već tada u Bosni među bogumilima postojale dvije lutke, koje su scenski prikazivale borbu Dobra-Pante i Zla-Satane, šepavog Satane kakvog znamo iz narodnih priča? I naše lutke još danas, zlu lutku prikazuju šepavom u više primjera. Sam narod u priči iz Donjih Kukuruzara tumači, da je pastir Ante nazvan Šante, jer je bio šepav, šantav. Šanta je mađarska riječ a znači šepav.³⁷ U ratnim sukobima po Bosni mogli su bogumili čuti tu mađarsku riječ, koja je upravo označivala ono što je bio njihov šepavi Satan. I tada se je moglo dogoditi, što se često događa u neprijateljskim taborima, da su bogumili svoju zlu lutku nazvali Šante, prema mađarskoj riječi, da bi se tako narugali neprijatelju i omrazili ga. To je i s jezične strane bilo moguće radi sličnosti samih riječi. Zanimljivo je, da je Fide, ime jedne lutke u Konavlima, ujedno i ime za psa, ženku, a dolazi od talijanske riječi fido, vjeran, odan. U liku psa često se na religioznim slikama pojavljuje vrag, pa je ovdje, u kraju gdje je jače djelovala katolička crkva, averzija prema bogumilima, osjećajući njihovu nauku i kod lutaka, jednu od njih označila kao vražjeg psa.

U narodu se često čuje izreka »vrag šantavi« za zloga čovjeka, a šantavi vrag poznat je u priči iz Samobora, gdje ga još zovu hudič i šent.³⁸ U Puntu na otoku Krku »šentano dite« označuje vragoljasto dijete. U Dragi Baščanskoj »šentani mali« je zločesto vražje, proketo dijete. Takvom djetetu, još kažu »pasja viroc«.³⁹

Vrlo rano, i to baš u Bosni, zabilježeno je ime Šanta, upravo nadimak čovjeku šantavu, a postalo je od osnovne, koja je u šant-ati, šant-av. U ispravi Stipana, bana bosanskog iz 1351. spominje se »Ratko Šanta, svidok«.⁴⁰

Sve ovo podržava misao, da su stare lutke, zapravo jedna od njih, prikazivale Satana, kao šepavog vruga, koji je nazvan Šante, kad je već gubio svoje sektaško značenje i prešao u ruke boraca protiv vanjskog neprijatelja. I u naše vrijeme jednoj se lutki daje ime neprijateljskog političkog vođe.

Ima detalja u bogumilskoj umjetnosti u Bosni, koji podsjećaju, na naše lutke. Lutke Strašila — obučeni križ — kao i poljska strašila, imaju dodirnih crta sa velikim antropomorfnim križevima, koji su bogumilima simbolizirali Krista. Kod poljskih strašila još se negdje u narodu osjeća kulturni značaj. Ona su apotropej, koji tjera uroke i druge nevolje od žita i vinograda. Negdje se nakon žetve na polju pali slama, koja je bila u strašilu, a u Slavoniji baš na kupu slame znadu napraviti Strašila i igrati s njima.

Na više stećaka prikazana su kola u kojima se plesačima ne vide noge. Za takve plesače na stećku u Brotnicama, Konavoska Brda, rečeno

³⁷ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, sv. 72, str. 465.

³⁸ M. Lang, Samobor, Zbornik za nar. život, XIX, 1, str. 147.

³⁹ Prema iskazu prof. Vjekoslava Štefanića iz Drage Baščanske.

⁴⁰ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, sv. 72., str. 464.

mi je da predstavljaju duše mrtvih. Dakle duhove, bestjelesne, uznesene u kolu, što bi i lutke bez nogu mogle označivati.

Na više stećaka u Radimlji prikazan je čovjek s dignutom desnom rukom nad kojom je kolut. Pod lijevom rukom mu je prikazano dijete. Različito ga tumače. Mene podsjeća na izjavu lutkara Nikole Brezića iz Timaraca, koji mi je rekao, da on uvijek u desnoj ruci diže lutku koja pobjeđuje, jer da je desna ruka jača. A nije li ovo naglašavanje desne, sretno, blagoslovljene ruke, u vezi s kultom sunca? Na spomenutim stećcima simbolizira ga onaj kolut iznad desne ruke. Tragove toga kulta u našim južnim krajevima još nailazimo u kretanju oko desne ruke, na oposun, za suncem.

Na stećku iz Vrbljana prikazan je čovjek, koji u ruci drži štap, kojemu je na vrhu drugi štap vodoravno položen.⁴¹ Veoma mnogo slični na okosnicu naših lutaka, a i na vrteljku, koju su igrali pastiri kod stada u Popovu Polju u Hercegovini: zabili su dobar drveni kolac u zemlju, a navrh njega učvrste plosnato drvo, koje se metne vodoravno. Dvojica uzmu »odapirače«, štapove u ruku, zatim sjednu na ono vodoravno drvo, svaki na svoju stranu, i odapiračima upiru o zemlju, uslijed čega se neprestano vrte okolo, a da nogama ne dodiruju do zemlje.⁴²

U ovoj igri na vrteljki ima zanesenosti, koja se zapaža i kod naših lutaka. Na križu se vrte dva pastira. Ne će da dodiruju zemlju, kao da kriju noge poput naših lutaka. Čine se ispunjeni nečim, »božanstvom, suncem,« na čiji kult naliči njihova vrtnja u krugu. Lutke plešu kolo na klupi, a kad na paši mlatare rukavima čini se, kao da će se otkinuti od zemlje i poletjeti, što i učine pastiri u Slavoniji, kad nakon igre izvuku štap iz zemlje i ponesu.

Tko se treba preobraziti? Tko treba svladati materiju, da živi duhovno? Na prelina i na paši s lutkama vrlo često igraju mladići. Oni se u Slavoniji s lutkama natječu, tko će koga svladati ili premoći u dijalogu, kao na nekoj inicijacijskoj ceremoniji. U Meminskoj dječaci najprije spavaju, kao u nesvijesti, a kad im Djeda zasvira oni ustaju i plešu, svijetli su i veseli. S travkom u proljeće, obasjani suncem, dižu se na paši u krugu pastira. Ima više elemenata koji lutke stavljaju u nomadski ambijent. S njima igraju pastiri, motivi su im iz pastirskog života, čak ima lutaka koje prikazuju ovce.

Bez sumnje se naše lutke kreću iz Azije na Balkan, a ovdje ih na bijegu nose možda najprije pastiri, koji su s njima uljepšavali svoje omladinske sastanke u prirodi. Svaki kraj gdje su se lutke zaustavile, nešto im je dao. Kao relikti jedne davne umjetnosti, one nose tragove inicijacija, kulta sunca i dualističkih vjerovanja. Sa Šantom i Pantom duboko su u narod ucijepile ideju borbe, koja još uvijek na lutkarskim predstavama završava pobjedom pozitivnih ljudskih težnja.

⁴¹ Prema fotografijama stećaka iz Enciklopedije Jugoslavije, 1. str. 640 do 649.

⁴² Lj. Mićović, Život i običaji Popovaca, Beograd 1952, str. 355.

Korekturna napomena uz str. 139

(gdje je riječ o tome, kako lutkar za svaku od lutaka mijenja glas):

U Nijemcima (Slavonija) izvodi se na prelu igra s »vilama«. To su lutke izrezane iz kartona. Veličina 30 cm. Muškarac ima šešir i čakšire, ženskoj se učini suknja. Vide se noge. Posebno se izreže glava s vratom, trup, ruke i noge, pa se prišije. Karton se išara bojama, da se ne vidi konac. Lutka visi na koncu koji je napet između lutkarovih nogu i prišiven za hlače pod koljenom. Lutka se namjesti na konac tako, da joj konac prolazi ispod slobodnog dijela vrata, koji je s glavom prišiven uz trup. Obično konac, i to crni, da se ne primijeti u večer, lutkar-vilovnjak prišije uz hlače dok se u odžaku moli i sazivlje vile. Lutke još zovu sestrice ili vištice. Kratkim koracima, koliko mu dozvoljava konac, dođe lutkar u sobu među prelce. Sjede za vrata i metlom učini krug pred sobom. Taj krug nitko ne smije preći, da mu se približi, jer će, kažu, odmah stradati od vila.

Mušku lutku obično zovu Todor. Ženskoj dadu ime Mariška ili Juliška, prema susjednim Mađaricama, jer Hrvati u Nijemcima ne daju lutkama imena iz svoga sela. Obično je motiv igre ljubavi. U razgovoru lutke spominju brdo Aršanj u Mađarskoj i Šidski brijest, gdje se prema predaji sastaju vještice. Dijalog je u stihu poput poskočnica u kolu:

Lutkar govori: Ajde Todo, Todore,
Poigraj što bolje.

Todor: Vidiš one malene,
kako gleda u mene.
A ja za nju ne ću,
drugo me okreću.

Mariška: Todore, nevero,
jajce šareno!

Todor: Kaži meni, moja sestro mila,
Jesi l' sinoć na Aršanju bila?

Mariška: Čuti, brate, što te brige za to,
Ni mi dao stari Kunić Mato.

Kunić je bio popularni igrač s ovim lutkama. On je najprije nagjetao gajde pa svirao i namještao lutke na konac. Govorio im bilo što. Znao se narugati nekome iz društva. Kad su lutke razgovarale on je za svaku od njih mijenjajao svoj glas. Igra s »vilama« pamti se od starine u Nijemcima.

Résumé

»SANTE« ET »PANTE«

(*Marionnettes à main populaires de Croatie*)

En Croatie, on a découvert des marionnettes populaires du même type qu'en Slovénie. L'auteur de la présente étude les a rencontrées, pour la première fois, au Medjmurje, en 1957. Des recherches ultérieures en ont révélé l'existence dans d'autres régions croates (Banija, Slavonie), dans la région de Dubrovnik (Konavle) et en Bosnie. L'auteur a pu noter leur diffusion même parmi les Albanais (»Shiptares«) yougoslaves, ce qui donne lieu à poursuivre les recherches dans les pays balkaniques en général. En Croatie et en Bosnie, dans des proverbes, on rappelle »Sante« et »Pante«, noms populaires des marionnettes de ce genre. Ce sont les mêmes noms qu'emploient les tziganes de Banija.

Il est caractéristique pour les marionnettes du type »Sante« et »Pante« qu'elles apparaissent toujours en couple. Le support de la marionnette est une croix formée de deux bâtons croisés, atteignant la longueur de plus ou moins d'un mètre. On habille la croix en mettant un chapeau au bout du bâton vertical, et en ornant d'un veston le bâton horizontal. Si la marionnette doit représenter une femme, on lui fait une »tête« en haillons et on l'enveloppe d'un fichu, en l'habillant, ensuite, d'un vêtement de femme. Les marionnettes de ce type n'ont pas de jambes. C'est un seul acteur, d'habitude, qui les anime. Pour la plupart des cas, il se couche au-dessous d'un banc, couvert d'une couverture. L'acteur tient une marionnette de chaque main, et lève les marionnettes, des côtés, sur le banc qui leur sert de théâtre. En récitant le dialogue, l'acteur change de voix selon le personnage.

A partir de la Slavonie et de la Banija jusqu'au Medjmurje, les marionnettes se sont développées en plusieurs variantes selon le support, la manière du jeu et le nombre de personnages. Dans la Banija, les marionnettes ne se limitent pas à représenter des hommes, ce sont aussi des moutons qui entrent en scène. Il y a des marionnettes dont on enfonce le bâton vertical dans la terre, de manière à rappeler les épouvantails des champs auxquels elles ressemblent, en effet; c'est aussi qu'on les appelle »Épouvantails« (Strašila). L'acteur se couche par terre, dans ce cas, parmi un couple de marionnettes, et saisit de la main les bâtons à l'endroit où ils se coupent. Les marionnettes ne remuent donc, alors, que leurs »bras«. L'acteur reste visible. Quelquefois, il se couvre d'herbe ou de paille. Cette manière de situer les marionnettes et de les animer est typique parmi les bergers de la Banija, de la Slavonie et de la Bosnie.

Dans la Banija, avec les deux marionnettes qu'anime l'acteur couché au-dessous du banc, un protagoniste vivant aussi entre en scène. Il fait de la musique, si les marionnettes doivent danser, et il les calme quand elles se battent. Il y a aussi des spectacles où le public, par ses remarques et par ses exclamations, commente la pantomime des marionnettes.

Dans la Banija et en Slavonie, les noms les plus populaires des marionnettes sont Sante et Pante. Le couple, avec ses disputes et ses rixes, est entré aux proverbes du peuple. Au Medjmurje, les marionnettes s'appellent Gašpar et Melko, mais on leur donne aussi de simples noms de paysans. C'est aussi l'usage ailleurs. Quand les marionnettes représentent un homme et une femme, elles s'appellent Ivica et Marica, ou Prokop et Petra. On appelle les marionnettes quelque part strašila (épouvantails), pastiri (bergers), cigani (tziganes), razbojnici (brigands), pijanci (ivrognes). Mais on leur donne des noms aussi selon leurs qualités: budala (imbécile), lupež (coquin). La marionnette de Sante représente souvent un personnage boiteux.

Les scénarios des spectacles sont très variés. Au Medjmurje, comme en Slovénie, c'est à cause de la borne qu'on se querelle. Dans la Banija, on se bat à cause du bétail, ou bien ce sont deux soldats qui, à la frontière, livrent un combat. Quelque part, des ivrognes mettent leur force à l'épreuve. Ou bien on se bat à cause d'une jeune fille. Il y a aussi des scènes d'amour et des coutumes de noce. Il existe la tradition parmi le peuple selon laquelle l'une des marionnettes doit représenter un personnage bon et naïf, et l'autre un personnage méchant et fourbe. La querelle et la rixe entre eux est inévitable. Même, les moutons se frappent de leurs têtes. Les spectacles sont de brèves scènes qu'on donne aux veillées de filage, aux noces et très souvent au pâturage.

En Croatie, les endroits où les marionnettes du type en question ont été constatées sont, géographiquement, distants, mais il est significatif que tous, excepté la région de Konavle, se trouvent au Nord des rivières d'Una et de Save qui les séparent de la Bosnie. Dans plusieurs endroits, en Croatie, la tradition raconte que les marionnettes sont arrivées de la Bosnie où, en effet, elles existent aujourd'hui encore, et on y mentionne Sante et Pante dans les proverbes.

Il est bien probable que, selon la tradition, avec les fuyards, à l'époque des guerres des Turcs, les marionnettes soient arrivées de la Bosnie et des autres régions de l'intérieur du pays, car on en rencontre aujourd'hui encore aux endroits où les fuyards se sont établis, ou bien qui ont été occupés par les Turcs.

Il est important pour l'origine des marionnettes croates que la marionnette du même type existe très loin en Asie, au Tadjikistan. La différence en est seulement que, là, l'acteur vivant et visible anime une seule marionnette, tandis qu'en Croatie, il y en a deux. C'est à l'Asie que renvoie aussi le nom de Pante, puisque »panta« est un mot perse au sens de »latte horizontale«.

D'après l'opinion de l'auteur, les marionnettes du type en question seraient entrées aux Balkans même avant l'arrivée des Turcs, importées par les sectes dualistes, puisque les marionnettes se présentent, en Croatie, par couples, en représentant toujours le Bon et le Mal, et que l'idée fondamentale de la plupart des spectacles de marionnettes en Croatie est la lutte entre les caractères bons et mauvais. Il est, ensuite, d'avis que le personnage de Santa ait eu son nom en Bosnie, au 13e siècle, lorsque les Hongrois faisaient les croisades aux patarins (»bogumili«). Il suppose que le personnage s'appelait, auparavant, Satan, et qu'il représentait le diable boiteux, connu dans les contes populaires, diable qui, d'après la doctrine dualiste, est l'ennemi du Bon, de Dieu-Pante. Les guerres introduisirent en Bosnie le mot hongrois de santa signifiant le boiteux. Le nom de Santa apparaît en Bosnie à titre de surnom d'un homme boiteux déjà en 1351. Dans la lutte contre l'ennemi étranger, les patarins se servaient, peut-être, des marionnettes comme de moyen de propagande, où ils remplacèrent le nom de Satan, personnage méchant et boiteux, par un mot railleur hongrois, comme si Satan était identique avec ce même Hongrois, Santa, le diable guerrier. L'échange était facilité par la grande ressemblance des deux mots: Satan — Santa. Il est intéressant que, jusqu'à nos jours, le sujet très fréquent des spectacles de marionnettes est le combat entre deux soldats auxquels on attribue les noms des chefs de deux partis ennemis. Probablement, le nom de la marionnette des Konavle, Fide (chien), reflète, lui aussi, l'antagonisme entre des groupements religieux.

Pour appuyer ses exposés, l'auteur cite des détails des monuments funéraires (stečki) patarins qui rappellent les marionnettes de nos jours. Il mentionne aussi le jeu des bergers d'Hertégovine, appelé ortaljka, par lequel il croit avoir découvert, dans les marionnettes, des vestiges du culte solaire et des cérémonies d'initiation. L'auteur conclut que les marionnettes du type en question ont leur origine en Asie, mais qu'elles recevaient, chemin faisant, des influences des milieux où elles s'étaient fixées, et qu'aujourd'hui, en Croatie, elles manifestent d'une manière artistique l'idée de la victoire des tendances positives du peuple.